

Ігор Пасічник, Петро Кралюк (Острог)

ТЕНДЕНЦІ В РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО Й КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVI СТ.

Із середини XIII ст. в Київській Русі, яка перед тим у XI-XII ст. була культурним лідером у православному слов'янському світі, спостерігаються певні тенденції культурного занепаду. Однією з суттєвих причин цього стала монголо-татарська навала. Звісно, цей чинник не варто перебільшувати. Князівства-держави, що творили політичну систему Київської Русі, продовжували зберігатися. Але в їхніх взаємовідносинах значну роль почав відігравати ординський чинник. Колишні політичні й культурні центри почали втрачати своє значення. Зокрема, це стосувалося Києва.

Щоправда, з'являються нові, відносно потужні культурні осередки. Такими, наприклад, стають деякі західні міста – Володимир на Волині, Галич, Холм, Львів, дещо пізніше й Острог. Тут пишуться літописи, переписуються традиційні твори релігійного спрямування.

Помітними політичними й релігійно-культурними центрами стають міста Північно-Східної Русі. Зокрема, Володимир на Клязьмі, Твер, а пізніше Москва, куди в 1325-1326 р. був перенесений двір київського митрополита [1]. Після монголо-татарської навали київські митрополити практично не жили у Києві. А це, зокрема, свідчило, що місто втрачало своє значення як релігійно-культурного центру.

Давньоруські землі в другій половині XIII ст. перестають відігравати головну роль у розвитку православно-слов'янської релігійно-культурної традиції. У XIV ст. ця роль знову “переходить” до Болгарії, котра звільнилася від візантійської залежності і де спостерігалось нове культурне піднесення.

Помітну роль у даному випадку відіграла книжна реформа патріарха Євтимія Тирновського, яка стосувалася основних за-

сад перекладу з грецької мови, реформи церковнослов'янської мови, її правопису й графіки. У Болгарії з'явилися нові переклади, в т. ч. й біблійних та богослужбових книг [2]. З часом вони проникли на українські землі. Наприклад, тут у XV-XVI ст. з'явилось чимало новозавітних текстів, переписаних із болгарських зразків. Ці тексти, як правило, містили передмови до новозавітних книг Теофілакта Болгарського. Не стала тут винятком й Острозька Біблія. З її передмови випливало, що В.Острозький посилав своїх посланців збирати рукописи в Болгарії та інших південнослов'янських землях. А в Новому Завіті Острозької Біблії знаходимо традиційні передмови Теофілакта.

Серед тогочасних болгарських інтелектуалів значного поширення набуває ісихазм (від грецького слова йсихіа – безмовність, спокій), який передбачав, що з допомогою певних молитовних практик, наприклад, постійного повторення Ісусової молитви, людина здатна не лише безпосередньо спілкуватися з Богом, але й злитися з ним. Ця течія остаточно оформилася у Візантії в першій половині XIV ст., а звідси досить швидко поширилася в Болгарії.

Незважаючи на містицизм і, здавалось би, відстороненість ісихазму від суспільного життя, ісихазм в умовах турецького завоювання Візантії та Болгарії виявився досить дієвим в плані політичному. Ісихасти завдяки своїй містичності й православному консерватизму стояли на твердих патріотичних позиціях. У Болгарії, а також на деяких інших слов'янських землях (Сербії, Україні), вони виступили охоронцями православнослов'янської традиції.

Культурні надбання Болгарії XIV ст. мали певний відгомін на українських землях. Далеко не останню роль у цьому плані відіграв Григорій Цамблак (1364-1426) – учень патріарха Євтимія. Йому належить низка творів ісихастського спрямування (“Житіє Стефана Дечанського”, “Похвальне слово Євтимію Тирновському”). З 1414 р. він обіймав становище київського митрополита [3]. Завдяки йому ісихазм набув поширення на українських землях. Потім ця течія справила помітний вплив на деяких українських діячів консервативного спрямування, зокрема, Івана Вишенського, діяльність якого була пов'язана з Острогом.

Занепад та падіння Візантії у 1453 р. став поворотним моментом у долі європейських народів. Ця подія мала велике зна-

чення й для українських земель, які в політичному і особливо в культурно-релігійному плані були тісно пов'язані з Візантією.

Напередодні падіння цієї імперської держави у ній набули поширення культурні явища, котрі ми звикли трактувати як ренесансні. Зокрема, в пізній Візантії спостерігався великий інтерес до античної культури. І цей інтерес був "перенесений" візантійськими емігрантами в Італію, де в XV ст. починається період раннього Відродження (Ренесансу). До речі, помітну роль у його розвитку відіграв саме виходець із Візантії Георгій Геміст Пліфон [4].

В Італії термін Ренесанс отримав цілком визначений сенс. Йшлося про цілісне відродження (щоправда, уже на новій основі) античної культурної традиції. Також у Західній Європі, передусім Італії, набувають поширення ідеї, джерелом яких виступали мусульманська та іудейська культури. Ренесансна ж культура ніби синтезувала західноєвропейські традиції епохи Середньовіччя, античного, мусульманського та іудейського світів.

Подібні тенденції (хоча і недостатньо виражені) спостерігалися в східнослов'янському світі, зокрема, на українських землях. Цікавим у цьому плані є таке явище, як Олельківський ренесанс [5].

У 1440 р. відбулося відновлення Київського князівства, на чолі якого опинилася династія Олельковичів. У другій половині XV ст. спостерігався інтенсивний розвиток Києва як торгово-економічного центру. Місто налагодило активні торговельні зв'язки як зі Сходом (через Кафу), так і з Заходом (через Польщу).

За часів правління Олельковичів було розпочато відбудову низки культурних споруд міста, зокрема, відомого Успенського собору. Активізовує культурно-релігійну діяльність Києво-Печерський монастир. Тут переписуються такі пам'ятки книжного мистецтва, як "Листвиця" (1455), "Златоструй" (1474), у 1460-1462 рр. з'являються дві редакції Києво-Печерського патрика.

Загалом же на українських землях у той час спостерігалося певне культурне піднесення. Переписувалися збірники, що з'явилися ще в період Київської Русі. Це – "Ізмарагди", "Бчолі", "Прологи" тощо. З'явилися перекладні повісті – "Олександрія", "Троянська історія", "Сказання про Індійське царство", "Житіє Олексія, чоловіка божого" та інші.

Почали з'являтися переклади з єврейської мови старозавітних книг – пророків Даниїла та Єремії, книг Рут, Естер та інших. Ці переклади можна розглядати як вияв інтересу до першоджерел та класичних мов, що було характерним для діячів епохи Відродження.

Тоді ж в Україні з'явилися переклади з єврейських текстів “Словесниці” (або “Логіки”) Мойсея Єгиптянина, “Логіки Авіасафа”, “Аристотелевих врат”, а також творів космографічного й магічного характеру. Вказані твори дійшли до нас у збірнику Києво-Михайлівського монастиря 1483 р. Хоча, на думку деяких дослідників, вони могли бути написані раніше, орієнтовно в 1464 р.

Твори, вміщені в Києво-Михайлівському збірнику, мали значне поширення на українських землях, де було знайдено чимало їхніх копій. І вони, без сумніву, відіграли певну роль в утвердженні нових проренесансних культурних підходів.

При цьому варто враховувати, що все-таки і в XV, і в XVI ст. в Україні, як і загалом у східнослов'янському регіоні, панувала православно-слов'янська релігійно-культурна традиція, яка була в основному зорієнтована на надбання Візантії. Падіння цієї держави, складна політична ситуація в тих слов'янських землях, де домінувало православ'я, поступова експансія латинського Заходу на Схід зробили серйозний виклик для подальшого існування даної традиції. Їй необхідно було трансформуватися, підживившись при цьому новими ідеями.

Ця тенденція і простежується в діяльності українських книжників кінця XV ст. Вони прагнули вживити в традиційну православно-слов'янську культуру нові ідеї, що були притаманні іншим культурам. При чому українські книжники, схоже, зосереджувалися не лише на перекладах творів арабсько-єврейського походження. Із їхнього середовища вийшов переклад астрономічного трактату Йоана де Сакробоско. Це дає підстави твердити, що до кола київських книжників входили люди, які непогано володіли латинською мовою й були обізнані із західноєвропейською літературою.

У цьому сенсі справді простежуються паралелі Олельківського відродження із західноєвропейським Ренесансом. Але це культурне відродження, що спостерігалось в Києві в другій половині XV ст., так і не стало повноцінним Відродженням західноєвропейського типу, залишившись хіба що його блідою копією.

Водночас на українських землях наприкінці XV – XVI ст. з'являються представники культури ренесансного типу (в західноєвропейському розумінні). Передусім це стосується вихідців з України, які, навчаючись на Заході в університетах [6], засвоїли деякі здобутки ренесансної культури й здебільшого залишалися працювати там, перебуваючи в католицько-латинському культурному полі [7].

Однак Україна не лише дала талановитих представників для гуманістичної культури Заходу. Тут все-таки маємо (хай і не дуже вдалі) спроби створити свої чисто ренесансні осередки. Річ у тім, що на українських землях, зокрема, у Львові, жили італійські купці, які підтримували жваві торгові контакти зі своєю батьківщиною. У ряді моментів вони виявляли інтерес до нової ренесансної культури, яка поширювалася в них на батьківщині.

У Львові на деякий час оселився відомий італійський гуманіст Філіп Буонакорсі Каллімах (1437-1496), який зазнав переслідувань у себе на батьківщині й змушений був шукати притулку поза її межами. На Галичині, як не дивно, він знайшов собі однодумців. Одним із них був львівський католицький архієпископ Григорій Саноцький (бл. 1406-1477), вихованець Краківського університету, шанувальник творчості гуманістів. Григорій оселив Каллімаха у своїй резиденції в Дунаєві, яка фактично стала своєрідним ренесансним осередком [8].

З часом з'являється плеяда діячів ренесансного спрямування, що були пов'язані з Україною й намагалися витворити тут особливий ("проукраїнський") тип культури, який би знаходився в межах католицько-латинського культурного поля. До найбільш яскравих представників цієї тенденції варто віднести Станіслава Оріховського, Лукаша з Нового Міста, Себастьяна Кленовича, Шимона Шимоновича, Юзефа Верещинського, Яна Домбровського, Симона Пекаліда. Здобувши освіту за кордоном і зазнавши помітного впливу ренесансного гуманізму, ці діячі намагалися (інше питання – наскільки успішно) адаптувати ренесансні ідеї до українських реалій. Спостерігалось також намагання цих діячів створити в Україні свої ренесансні осередки [9].

Одним з найбільш яскравих представників зазначеної плеяди був С. Оріховський. Він здобув прекрасну освіту за кордоном (у Німеччині та Італії). Належав до улюблених учнів

Мартіна Лютера. Добре володів латинською мовою, що тоді надзвичайно високо цінувалося ренесансними гуманістами. С.Оріховського навіть іменували “рутенським Демосфеном” [10].

Для ренесансних діячів, які високо цінували філологічну вченість, знання класичних (латинської, грецької та старовірської) мов, притаманний був інтерес до біблійних текстів, їхнього порівняння, пошуки “автентичних” текстів Біблії, “очищених” від пізніших нашарувань.

Подібний підхід певною мірою був характерний і для редакторів Острозької Біблії. При її підготовці використовувалися біблійні тексти різними мовами (старослов'янською, грецькою, латинською, польською, чеською, можливо, єврейською), здійснювався їхній порівняльний аналіз для того, щоб виявити “справжній” текст Біблії. У цьому сенсі Острозьку Біблію варто розглядати як плід ренесансної культури.

Однак не лише її. Інтерес до біблійних текстів також стимулювався реформаційним рухом. При чому на землі Речі Посполитої, в т.ч. й на землі українській, проникнення реформаційних ідей часто відбувалося в поєднанні з ідеями ренесансними.

Взагалі питання співвідношення Реформації та Ренесансу не є простим. Ряд ідеологів Реформації, наприклад, М.Лютер, Ж.Кальвін та інші, були супротивниками Ренесансу. Відповідно, більшість реформаційних течій негативно ставилися до ренесансної культури. Інша річ, що вони, розвиваючись у відповідному ренесансному середовищі, мусили вбирати окремі ренесансні елементи.

Наприклад, біля витоків кальвіністської церкви в Речі Посполитій стояв Ян Ласький – учень Еразма Роттердамського. Взявши чимало від свого вчителя, він вніс елементи ренесансного гуманізму в діяльність кальвіністів Речі Посполитої. Цей ренесансно підправлений кальвінізм набув поширення і на українських землях, де прихильники цього віровчення мали потужні центри (наприклад, центр у Панівцях біля Кам'янця-Подільського).

Протестантською течією в Україні, яка ще в більшій мірі, ніж кальвінізм, несла ренесансний заряд, був антитринітаризм (або соцініанство). Біля його витоків стояв Фауст Социн – людина, вихована в ренесансному дусі. Саме соцініанство стало чи не єдиним протестантським напрямом, де органічно поєдну-

валися ренесансні й реформаційні ідеї.

Соцініани намагалися раціоналізувати релігію, створити таке віровчення, яке б відповідало "здоровому людському розуму". При цьому адепти даного віровчення відкидали ірраціональні релігійні догмати, не вважаючи їх важливими в питаннях віри. На перший план соцініани висували питання етики, вважаючи, що для християнина критерієм віри має бути дотримання норм євангельської моралі.

Релігійно-філософські погляди представників цього вчення були зорієнтовані на терпиме ставлення до представників різних християнських конфесій. Вони вважали, що не так уже й важливо, до якої конфесії належала людина. Головне, щоб вона діяла у відповідності з християнськими моральними нормами. Звідси їхня проповідь віротерпимості, свободи совісті.

На українських землях соцініани-антитринітарії мали чимало осередків, у яких, окрім молитовних будинків, діяли й школи. Такі осередки знаходилися також у володіннях князів Острозьких. Не виключено, що й у самому Острозі представники цієї течії мали свій молитовний будинок. В оточенні князя В.Острозького було чимало антитринітаріїв, які впливали на нього. Вони були зорієнтовані на те, щоб користуватися біблійними текстами розмовною мовою [11].

Діяльність антитринітаріїв викликала негативну реакцію з боку творців Острозької Біблії. Це видання якоюсь мірою було спрямоване проти антитринітаріїв, що, зокрема, простежується в передмовах до цієї книги.

Реформатори часто виступали союзниками православних у боротьбі з католиками. Траплялися навіть випадки, коли протестантські письменники писали полемічні твори на захист православних. Це спостерігалось й в Острозькому культурно-мистецькому центрі.

Західні ідеї, які часто мали проренесансний характер, проникали в Україну й з допомогою посттридентських католиків, передусім ордену єзуїтів. На жаль, певні ідеологічні стереотипи навіть сьогодні не дають змоги українським дослідникам об'єктивно розглянути діяльність представників цього чернечого ордену. Як відомо, єзуїти використовували здобутки Ренесансу в своїй педагогіці. Завдяки цьому їхні школи користувалися значною популярністю. Тут варто згадати, що єзуїтські колеги високо цінувалися Ф.Беконом, Я.А.Коменським та

іншими видатними діячами європейської культури. Не були винятком у цьому плані й українці, про що, зокрема, свідчить духовний заповіт Василя Загоровського (1577). Можна твердити, що завдяки єзуїтам ренесансний гуманізм з явища елітарного перетворився в явище масове. Щоправда, при цьому перетворенні він був спримітивізований і поставлений на службу римо-католицькій церкві.

Початок проникнення єзуїтів на українські землі збігся з Люблінською державною унією 1569 р., яка відкрила певні можливості для католицької експансії в Україну. Офіційне запрошення прибути на територію Польського королівства, до складу якого входила частина українських земель, єзуїти отримали ще в 1563 р. У 1569 р. вони заснували колегію, а потім академію у Вільно, в якій навчалося чимало вихідців з України. А в 1572 р. з'явилася перша єзуїтська колегія на українських етнічних територіях – у Ярославі. До речі, з часом це місто ввійшло до володінь князів Острозьких. Активне заснування єзуїтських колегій припало на кінець XVI – початок XVII ст. [12].

Чимало українців навчалося в єзуїтських колегіях (як у себе на батьківщині, так і за кордоном). Частина з них була полонізована. І все ж деякі з них стали відомими українськими діячами (Б. Хмельницький, Ф. Прокопович та ін.). Також варто враховувати, що православні, ведучи боротьбу з католиками, змушені були переймати досвід єзуїтів. Наприклад, навчання в Києво-Могилянській академії значною мірою копіювало студії в єзуїтських колегіях.

Єзуїти фактично висунули й розвинули ідею унії католицької й православної церков. Вперше ця ідея була розлого викладена в трактаті польського єзуїта Петра Скарги “Про єдність церкви божої під єдиним пастирем...” (1577). Не випадково ця книга була присвячена князю В. Острозькому. Вона започаткувала полеміку, яка велася між православними й католиками [13]. Основним же осередком православних полемістів наприкінці XVI ст. виступав саме Острог. Тут було створено низку полемічних творів, які були відповіддю православних на писання П. Скарги та інших католиків. Також Острозька Біблія в певному сенсі була відповіддю П. Скарзі, який вважав, що слов'янською мовою неможливо студіювати теологію.

Як бачимо, всі вищезначені тенденції так чи інакше мали причетність до Острога і до створеної тут Острозької Біблії.

Сам же Острог у другій половині 70-х рр. перетворюється в один із основних осередків української культури. Тут своєрідно поєдналися православно-слов'янські традиції, які вели свій початок ще з часів Київської Русі і були репрезентовані представниками консервативної течії (Герасимом Смотрицьким, Василем Суразьким, Іваном Вишенським та іншими), з традиціями ренесансними та реформаційними, що йшли із Заходу. За часів В. Острозького в місті була створена толерантна в культурному й релігійному плані ситуація. Тут мирно співіснували православні з протестантами, католиками, іудеями і навіть мусульманами. Це творило унікальну в місті атмосферу. Відбувався взаємообмін ідеями, певна ідейна конкуренція, котра інтенсифікувала інтелектуальне життя, вела до появи нових культурних явищ. Тому далеко не випадково саме в такій атмосфері з'явилася Острозька Біблія – унікальний пам'ятник української культури, рівень якого нічим не поступався рівневі подібних книг, що виходили на Заході, а в ряді моментів навіть перевершував їх.

Література

1. Див.: Борисов Н.С. Русская церковь в политической борьбе XIV- XV веков. – М.: Изд-во Моск. унив-та, 1986. – С. 335-49; его же. Церковные даятели средневековой Руси XIII-XVII вв. – М.: Изд-во Моск. унив-та, 1988. – С. 29-39; Історія релігії в Україні / за ред. В.М.Колодного і П.Л.Яроцького. – К.: Знання, 1999. – С. 11-113.
2. Бычваров М.Д., Горский В.С. Характер и основные направления взаимосвязи философских культур древней Руси и Болгарии // У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 17.
3. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). – К.: "Фоліант", 2004. – С. 33-46.
4. Про вплив візантійських греків на італійський Ренесанс див.: Медведєв І.П. Візантійський гуманізм XIV-XV вв. – Ленінград: Наука, 1976. – 255 с.
5. Про Олельківський ренесанс див.: Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. – Т.5, кн.1. – С.84-107; Чижевський Д. Філософські твори: У чотирьох томах. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 1. – С. 21-22.
6. Про навчання українців у західноєвропейських університетах див.: Нудьга Г. перші магістри і доктори // Нудьга Г. Не бійся смерті. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 231-430.

7. До типових представників цього типу варто віднести Юрія Дрогобича. Про нього див.: Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – К.: Молодь, 1972. – 122 с.

8. *Literatura polska od ńrednowieczna do pozytywizmu*. – Wars.: PWN, 1975. – S. 66-67.

9. Литвинов В. “Католицька Русь” (Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст.). – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – С. 16-25.

10. Твори С.Оріховського див.: Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – К.: Наук. думка, Основи, 1995. – Т. I. – С. 23-419.

11. Про поширення ранньопротестантських ідей в Україні див.: Історія релігії в Україні. – К.: Світ знань, 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні. – С. 12-240.

12. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів: Свідчадо, 2005. – С. 91-115.

13. Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К.: Выща школа, 1989. – С. 11-17.